

**O'ZBEKISTON RESPUBLIRASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

РЕФЕРАТ

Мавзу: 1918-1945 йилларда
Англия.

**Тарих факультети 3-босқич талабаси
Ғойипова Шахноза**

1. Урушдан кейинги иқтисодий ва сиёсий инқироз йилларида Англия.

1-чи жаҳон уруши йилларида ишлаб чиқариш ва капитал концентацияси ўсди. Саноатнинг нотекис ривожланиши кучайди. Тошқўмир ва кемасозлик саноатларида маҳсулот ишлаб чиқариш камайсада, саноатнинг автомобиль, кимё, авиация ва куролсозлик тармоқлари тез ўсди, натижада уруш даврида Англия монополияларининг фойдаси 4 миллиард фунт стерлинг ҳажмида кўпайди. Уруш инглиз монополиялари учун улкан фойда манбаига айланди. У инглиз иқтисодиётининг барча кучларини жамлашни тақозо этди. Бу эса ўз навбатида саноатнинг ва капиталнинг бирлигини кучайтирди. Кичик ва ўрта корхоналарнинг мажбурий кооперативлаштирилиши ҳамда банкларнинг бирлашуви рўй берди. Айти шу жараёнда йирик Лондон банклари - “Ллойд”, “Барклай”, “Мидлэнд”, “Вестминистер” ва Инглиз банкдан иборат “катта бешлик” вужудга келди. Уларнинг тасарруфида Англия пул ресурсларининг 85 фоизи жамланган эди. Саноатда олти йирик монополия пайдо бўлди. Булар “Ройял Датч шелл” (нефть), “Инглиз-Эрон нефть компанияси” (нефть), “Юнилевер” (кенг истеъмол маҳсулотлари), “Империал кемикл индастриз” (кимё саноати), “Данлоп рабберс” (каучек, резина) ва “Виккерс” (курол-яроғ) эди. Мазкур олти йирик монополия амалда ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида ҳукмрон эди. Бешта энг йирик банк билан биргаликда улар Англия ички ва ташқи сиёсатининг йўналишларини ҳам белгилардилар.

Уруш йилларида Англия меҳнаткашлари ва мустамлака халқлари янада кўпроқ таланди. Ишчилар аҳволи жиддий равишда ёмонлашди. Уруш мобайнида аҳолининг турмуш даражаси анча пасайди. Иш ҳақининг реал даражаси ҳам пасайиб борди. Деярли чекланмаган иш куни, фавқулодда тезкор иш суръати, оз иш ҳақи, ёмон уй-жой ва маиший шароитлар, озиқ-овқатларнинг юқори нархлари ўлим ва касб касалликларининг юксак даражада бўлишига олиб келди.

Айти пайтда бўлиб ўтган уруш инглиз меҳнаткашлари ижтимоий онгининг юксалишида катта аҳамиятга эга бўлди. 1916 йилда Ирландия миллий озодлик ҳаракати кўтарилди. Бу кўзғолон ҳукумат томонидан шафқатсизлик билан бостирилди.

Сиёсий вазият кескинлашган вақтда, 1916 йил охирида либераллар партиясининг раҳбари Ллойд Жорж (1863-1945 йй) бошчилигида либераллар, консерваторлар ва ўнг лейбористлардан иборат 1-чи коалицион ҳукумат тузилди. Ллойд Жорж ҳукумати Германия устидан ғалаба қозониш муносабати билан шовинистик кайфиятни авж олтирди. Ҳукумат Англиянинг ҳарбий қудрати ва халқаро роли ошиб бораётганидан фойдаланиб ўша вақтда ташкил топган халқаро ташкилот-Миллатлар Иттифоқи орқали мустамлакачилик ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун алоҳида режим бўлган мандат системасини жорий қилди. Бунинг натижасида Германия мустамлакалари (Африкада-Танганьика, бундан ташқари Франция

билан бўлишиб олиш асосида Того ва Камеруннинг катта қисми) ва Туркия империяси худудлари (Фаластин, Трансиордания ва Ироқ) ҳисобига Англиянинг мустамлака ерлари кенгайди.

Бироқ, Германия ва унинг иттифоқчилари устидан қозонилган ғалаба кўп зарарлар эвазига бўлди. Англия жаҳонда молия устунлигидан маҳрум бўлди. Уруш харажатлари 11 миллиард фунт стерлингга ташкил этди. Давлат қарзи 1913 йилда 645 миллион фунт стерлинг бўлса, 1919 йилда қарийиб 7 миллиард 800 миллион фунт стерлингга етди. Урушдан олдин кўпгина мамлакатларга ҳатто АҚШга ҳам қарз бериб келган Англиянинг ўзи АҚШдан (1919 йилда 850 миллион фунт стерлингдан ортиқ) қарздор бўлиб қолди. Урушда Англия томонидан 747,7 минг киши ҳалок бўлди, 1 миллион 693 минг киши ярадор бўлди. У савдо флотининг 70 % идан ажралди. Жаҳон бозорида Англиянинг позицияси сезиларли даражада бўшашиб қолди. АҚШ ҳарбий флоти тез ривожланиб кетганлигидан Англия ҳарбий-денгиз флотининг жаҳон флотидаги салмоғи камайди.

Урушдан сўнг Англиянинг иқтисодиёти анча заифлашиб, кейинчалик узок вақтгача деярли турғунлик ҳолатида бўлди. Саноат маҳсулотининг ҳажми 1913 йилдагига нисбатан 1920 йилда 61%, 1921 йилда 62%, 1924 йилда 88%, 1929 йилда 99,1% ни ташкил қилди.

1918 йил декабрида Либерал партия етакчиси Ллойд Жорж бошчилигида тезкор сайловлар ўтказилди. У халққа тинчлик, ижтимоий ислохотлар, уруш айбдорларини жазолаш ваъдаларини берди. Сайловда Ллойд Жорж ғалаба қозонди.

1919 йил январда Л.Жорж бошчилигида консерваторлар ва либераллардан иборат иккинчи коалицион ҳукумат тузилди. Мазкур ҳукумат мамлакатни 1922 йил кузигача бошқарди. Консерваторлар ҳукумат тепасида эпчил либерал Л.Жоржнинг бўлишини афзал кўрдилар, асосий министрликлар эса ўз қўлларида бўлди. Консерваторлар партиясининг вакиллари Керзон ташқи ишлар министри қилиб, Черчель ҳарбий министр қилиб тайинланди.

Англия мустамлака ва доминионларида миллий озодлик ҳаракатлари кўтарилди ва ривожланди. 1918 йилги сайловларда “Шинн феин” инглиз парламентининг ирландияликлар учун ажратилган барча ўринларини эгаллаб олдилар ва Англия парламентида қатнашишдан бош тортдилар.

1919 йил 21 январда Англия парламентининг Ирландия депутатлари Дублинда йиғилишиб, мустақил Ирландия парламентини туздилар: Ирландия республика деб эълон қилинди. Муваққат ҳукумат ва армия тузилди. Эдмон де Варле Ирландия республикаси биринчи президенти қилиб сайланди.

Ирландия ва Англия қўшинлари ўртасида жиддий ҳарбий тўқнашувлар бўлди ва жанглар бошланиб кетди. Миллий озодлик курашига раҳбарлик миллий буржуа кучлари-шинфейнерлар (“ёлғиз ўзимиз”) қўлида бўлди. 1921 йил декабрида инглиз ҳукумати ўнг шинфейнерлар, яъни миллий буржуазия кучлари билан Англия-Ирландия битимини имзолади. Битимга кўра, Ирландия иккига бўлиб юборилди: Шимолий Ирландия

Англия таркибида қолаверди ва Англия шундан бошлаб “Буюк Британия ва Шимолий Ирландия қўшма қироллиги” номини олди. Жанубий Ирландия “Озод Ирландия давлати” деб эълон қилинди ва доминион ҳуқуқини олди.

Ллойд Жорж ҳуқумати (1918-1922 йй) Англиянинг халқаро мавқеини сақлаб қолишга интилди. У Россиянинг ички ишларига кўпол равишда аралашди. Инглиз қўшинлари Мурманск ва Архангельск шаҳарларига киритилди, маҳаллий ҳокимият ағдарилди. 1918 йил ёзида инглиз қўшинлари Ашхобод ва Боку шаҳарларини эгалладилар ва Каспий денгизда ўз флотилияларини яратиб, денгиздаги барча қатновни назорат остига олдилар. Шунингдек, улар Боку-Батуми темир йўли устидан назорат ўрнатдилар, Грузия, Озарбайжон ва Арманистонда мустақил ҳуқуматлар тузилишига кўмаклашдилар. Англиянинг мақсади Россияни бўлиб юбориш, 1916 йилда Франция билан битимда қайд этилган ва 1918 йил 13 ноябрда тасдиқланган ҳудудлар устидан ўз ҳуқмронлигини ўрнатиш эди. Англиянинг ўзида Россияга қарши ҳарбий юришлар халқнинг кескин норозилиги ва намоийшларига сабаб бўлди. Инглиз ҳуқумати қуролли йўл билан Россия ҳуқуматини йўқ қилишга уринишдан воз кечишга мажбур бўлди. Бу эса Ллойд Жорж ҳуқуматига берилган оғир зарба эди.

Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши озодлик ҳаракати юксалди. Амритсар шаҳрида қонли воқеа (1919 йил 13 апрель) Панжоб вилоятида кўзғолон (1919 йил апрель-май) ва Ҳиндистоннинг бошқа жойларида кучли оммавий чиқишлар юз берди. Инглиз ҳуқумати ўз мустамлакачилик режимини сақлаб қолиш мақсадида ён беришларга, конституцион реформа ўтказишга мажбур бўлди. Ҳиндистон миллий буржуазиясининг юқори табақаси ва помещиклар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида қатнашадиган бўлдилар.

1919 йилда Афғонистон халқи ўз мамлакатига бостириб кирган инглиз босқинчиларига қарши қуролли курашга отланди ва учинчи Англия-Афғонистон урушида ўз мустақиллиги учун мардонавор курашиб ғалаба қилди. Англия Афғонистоннинг мустақиллигини танишга мажбур бўлди.

1919 ва 1921 йилларда Мисрда инглиз мустамлакачиларига қарши катта намоийшлар, иш ташлашлар, полиция билан тўқнашувлар ва қуролли кўзғолонлар бўлди. Шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари бу кураш ва кўзғолонларнинг асосий кучлари эди. 1922 йил феврида Англия ён беришга мажбур бўлиб, Миср устидан бўлган ўз протекторатини бекор қилажagini билдирди. Миср расман мустақил давлат деб эълон қилинди. Лекин инглиз қўшинлари илгаригдек Мисрда қола берди.

Англия стратегик жиҳатдан муҳим бўлган Ўрта Ер денгизи ҳудудида таянч нуқтасига эга бўлишни истар эди. Кипр Англия тасарруфида бўлиб, Грецияни ҳам ўз таъсир доирасига оладиган бўлса, Ўрта Ер денгизи минтақасида Англиянинг ролини ошириб юборар эди.

Англиянинг бу режаларини Туркия бузиб юборди. 1920 йилда Измирнинг греклар томонидан босиб олиниши билан бошланган грек-турк уруши 1922 йилгача давом этди. Англия Эгей денгизининг хар икки томонида Буюк Греция давлатини яратиш ниятида бўлган грекларнинг

даъвосини қўллаб-қувватлади. Инглиз сиёсатининг моҳиятини яхши тушунган Франция ва Италия эса Грециянинг кучайишига қарши чиқдилар. Англия биринчи жаҳон урушидан кейин биринчи марта яккаланиб қолди.

1922 йил 9 сентябрда Муддания яқинидаги жангда грек қўшинлари тор-мор этилди ва турк қўшинлари Измирга кирди. Англиянинг Туркияга қарши урушда ёрдам сўраб Югославия ва Руминияга қилган мурожаатларидан натижа чиқмади. У ўзига қарам давлатлардан ҳам рад жавобини олди. Биринчи жаҳон урушида ғалаба қозонган Англия турк миллий-озодлик ҳаракати билан урушда мағлуб бўлди.

Грек-турк урушидаги бу мағлубият Ллойд Жорж ҳукуматининг ҳам мағлубияти эди. Ллойд Жоржга қарши матбуотда аёвсиз компания бошланди.

1919-1922 йилларда Туркия ва Эронда миллий озодлик ҳаракати, революцион-демократик курашнинг юксалиши натижасида Англиянинг бу мамлакатлардаги сиёсати мағлубиятга учради. Инглиз мустамлакачилари ва Греция босқинчиларининг Туркиядаги интервенцияси тор-мор қилинди. Империалистларнинг Туркияда зўрлик билан ўрнатган таслимчилик режими тугатилди. 1919 йилда Англиянинг Эрон билан имзолаган оғир шартли шартномаси ҳам 1921 йил февралда бекор қилинди. Англия Афғонистондан ташқари, Туркия билан Эроннинг мустақиллигини ҳам эътироф қилишга мажбур бўлди.

Ллойд Жорж ҳукуматининг ички ва ташқи сиёсати, хусусан Ирландиядаги воқеалар мамлакатда норозиликни кучайтирди. ташқи сиёсатнинг муваффақиятсизликлари ва мустамлака масалаларида бошқа давлатларга ён бериш 1922 йил октябрида консерваторларни Л.Жорж бошчилигидаги либераллар билан алоқани узишга мажбур этди, ҳамда 1922 йил октябрида Бонар Лоу бошчилигида ва 1923 йил майида Стенли Болдуин бошчилигида консерватор ҳукуматларининг тузилишига олиб келди.

Англия 1919-1920 йилларда вужудга келган империалистик Версаль системасининг асосий ташкилотчиларидан бири бўлди. Англия Париж сулҳ конференциясининг тор доирадаги кенгашларида (масалан Тўртлар кенгашида) актив қатнашди.

Англия 1919 йилги Париж конференциясида ташкил топган Миллатлар Иттифоқининг бошлиқларидан бири бўлиб қолди.

Осиё ва Жанубий Америка базалари учун, жаҳонда ҳукумронлик қилиш учун Англия билан АҚШ ўртасидаги зиддият, Тинч океан зонаси ва Узоқ шарқда Англия билан Япония ўртасидаги зиддият, Европада ва Яқин Шарқда гегемонлик қилиш учун Англия билан Франция ўртасидаги кураш кескинлашди. Англия, айниқса, урушдан кейинги йилларда Европанинг Шарқи ва Жануби-Шарқида Франция позициясининг кучайишига, Франция бошчилигида Чехословакия, Руминия ва Югославиядан иборат Кичик Антантанинг тузилишига эътиборсиз қарай олмас эди, албатта.

АҚШдан олинган қарзлар масаласида ҳам Англия билан АҚШ ўртасидаги муносабатлар жиддий тус олди. АҚШ қарзларнинг Англия учун

анча оғир бўлган шартларда тўлашни талаб қилди. Ниҳоят, 1923 йил февралда икки ўртада битим тузилиб, Англиянинг АҚШдан олган қарзлари 30% камайтирилди ва Англия қарзларнинг қолган қисмини 62 йил мобайнида тўлаш мажбуриятини олди.

2. Капитализмнинг қисман стабиллашуви йилларида Англия.

1924 йилдан бошлаб кўпгина капиталистик мамлакатларда, шу жумладан Англия халқ хўжалигида ҳам қисман стабиллашув даври бошланди. Лекин Англиядаги стабиллашув жуда бўш ва қисқа стабиллашув эди. Унинг иқтисодий асосан турғунлик ҳолати билан характерланди; у АҚШ ва ҳатто Франциядан ҳам анча орқада қолиб кетган эди. Турғунлик ҳолати кўпроқ металлургия, кўмир, тўқимачилик ва кemasозлик саноатларида рўй берди. Ҳатто 1929 йилга келганда ҳам Англиянинг саноат маҳсулоти 1913 йилдаги даражанинг 99,1% ини ташкил этди. Ишсизлар 1 млн. кишидан ортиқ эди, ташқи савдода ҳам Англия ҳиссаси камая борди, жаҳон бозори учун курашда АҚШ ва Япониядан ташқари, тикланиб келаётган Германия ҳам Англияга рақобатчи бўлиб қолмоқда эди. Англия ҳукмрон доиралари хўжаликдаги турғунлик ҳолатидан чиқиш ва иқтисодий барқарор стабиллашувга эришишга барча чоралар билан уриндилар. Болдуин Буюк Британия саноатини сурункали хасталик-ишсизлик ва корхоналарнинг тўла қувват билан ишламаслигидан холос этмоқчи бўлди. Шу мақсадда эркин тижоратни бекор қилди ва миллий иқтисодий химоя қилиш мақсадида бир қатор бож солиқлари жорий этди. Аммо бу чоралар фойда бермади ва инглиз иқтисодиётидаги турғунлик 1929 йилгача давом этди. Бунинг устига Англия 1923 йил охирига келиб яна иқтисодий жиҳатдан боши берк кўчага кириб қолди. Бирорта ҳам партия ундан чиқиш йўлини топа олмади. Консерваторларнинг бож сиёсати ҳам кўпчилик сиёсий арбоблар томонидан рад этилди. Британия сайловчилари ҳам бу сиёсатни рад этдилар ва 1923 йил декабрида бўлиб ўтган сайловларда консерваторлар парламентдаги нисбатан кўпчилик мавқеини бой бердилар. Либерал партия эндиликда муҳолиф партия ролини бажара олмас эди. Икки партияли тизимда унинг ўрнини эгаллайдиган янги куч зарур эди. Қирол Георг Бешинчи 1923 йил 23 декабрда Лейборист партияси раҳбари Рамзей Макдональдга Англия тарихида биринчи марта лейбористлар ҳукуматини тузишни топширди.

1924 йил январда лейбористлар раҳбари Рамзей Макдональд бошчилигида янги, биринчи лейбористлар ҳукумати “ишчилар ҳукумати” тузилди. Бу ҳукумат “ишчилар ҳукумати” деб аталган бўлсада, ҳақиқатда ҳукмрон буржуазия манфаатини кўзлаб сиёсат юритди.

Лейбористлар ҳукумати очикдан-очик корхона эгаларини ёқлаб чиқди, мустамлакачилик тарафдори бўлиб иш кўрди. “Ишчилар ҳукумати”нинг сиёсати амалда консерваторлар ҳукуматининг сиёсатидан фарқ қилмади. Ишчиларнинг норозилиги кучая борди. Ўзига-ўзи иснод келтирган “ишчилар ҳукумати” 1924 йил октябрь охиридаёқ (ҳукуматнинг тузилганига

бир йил тўлмай туриб) истеъфо беришга мажбур бўлди. 1924 йил 29 октябрда янги парламент сайловларини ўтказди. Консерваторлар парламентда 413 та лейбористлар 151 та ва либераллар 40 та депутатлик мандатига эга бўлдилар. 1924 йил ноябрь бошида Болдуин бошчилигида консерваторлар ҳукумати тузилди ва мамлакатни 1929 йилгача бошқарди.

Иқтисодиётдаги турғунлик ҳамон бош муаммо бўлиб қолмоқда эди. Ишбилармонлар ва сиёсий арбоблар қачонлардир жаҳон бозорида Британия ҳукумронлигининг асоси бўлган, ҳамда Британия саноатининг юксак фойда олишини таъминлаган тижорат эркинлигини тиклашни талаб эта бошладилар. Аммо бунинг учун, энг аввало, инглиз валютасининг (фунт стерлинг) олтин асосини яратиш лозим эди. Фақат шундай тадбиргина инглиз пул тизимининг олдинги барқарорлигини тиклаши мумкин эди. Аммо ҳукумат бошқа мамлакатларнинг пул бирликларига нисбатан фунтнинг қийматини юксак даражада белгилаганлиги туфайли инглиз маҳсулотларининг нархлари кескин ошиб кетди, натижада инглиз маҳсулотлари рақобатга бардош беролмайдиган бўлиб қолди. Бу эса турғунликни янада кучайтирди ва ишсизликни кескинлаштирди.

Инглиз саноатчилари кўпгина салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган энг сўнгги чорага қўл урдилар-ишчиларнинг усиз ҳам паст даражада бўлган иш ҳақини қисқартиришга қарор қилдилар. Бунга жавобан *Тред-юнионлар Бош кенгаши* (инглиз касаба уюшмаларининг раҳбар органи) барча ишчиларни ялпи иш ташлашга чақирди. 1926 йил 4 майда Англияда ишчиларнинг ялпи иш ташлаши бошланди. Саноатнинг иш ташлаган соҳаларида фаолият тамомила тўхтади.

Ишчилар ўз ҳаракатларини ғалабага қадар давом эттиришга рози эдилар. Аммо уларнинг етакчилари - Лейбористлар партияси ижроия кўмитаси ва Тред-юнионлар Бош кенгаши кураш энг қизиган пайтда-1926 йил 12 майда уни тўхтатишга қарор қилдилар.

Ишчи ташкилотларининг раҳбарлари ишчиларнинг мағлуб бўлишидан кўра, уларнинг ғалаба қозонишидан кўпроқ кўрқардилар. Чунки бундай курашнинг сиёсий низога айланиб кетишидан ниҳоятда чўчирдилар. Касаба уюшмалари раҳбарлари Британия ижтимоий-сиёсий тизимининг таркибий қисмига айланган ва бу тизимни сақлаш, Британия иқтисодиётининг барқарорлигини таъминлаш борасида кўпроқ ташвишланардилар.

Болдуин ҳукумати томонидан 1925 йилда молия реформаси ўтказилиб кадрсизланиб кетган пул (фунт стерлинг)нинг олтин стандарти (банкнотни олтинга тенглаштириш ва олтинга алмаштира олиш) тикланди.

Консерваторлар ҳукумати 1925 йил октябрида Локарно битимларини тузишда, Германия агрессиясини Шарққа қаратиш учун замин ҳозирлашда фаол қатнашди. Англия “Дауэс плани”га кўра, Германия ҳарбий саноатининг тикланишига катта ёрдам қилиб турди ва янги “Юнг плани”ни қабул қилишда иштирок этди.

Жаҳон бозори, хом ашё манбалари ва четга капитал чиқариш объектлари учун курашда, айниқса Англия-Америка зиддияти кескинлашди. Иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча ривожланган Буюк Британия

доминионлари Канада, Австралия ва бошқалар ўзларига Англия билан тенг иқтисодий ҳуқуқлар берилишини талаб қилдилар. Инглиз буржуазияси ён беришга мажбур бўлди. 1926 йили империя конференциясида доминионлар Британия империяси таркибида қолгани ҳолда ички ва ташқи сиёсатда мустақилликка эришдилар ва Англия билан юридик жиҳатдан тенглашдилар.

1931 йилда парламент акти (Вестминистр статуту) билан кучга киритилди ва Британия мустамлака империяси “Британия миллатлар ҳамкорлиги” деган ном олди.

3. Жаҳон иқтисодий инқирози йилларида Англия.

Инқироз Англия иқтисодиётини янада орқага суриб юборди. 1930 йилдаги саноат маҳсулоти 1929 йилдаги кўрсаткичнинг 92,4% га, 1931 йилда 83,8% га, 1932 йилда эса 82% га тушиб қолди.

Кўмир, машинасозлик, кemasозлик ва бошқа баъзи саноат тармоқларининг маҳсулоти 40% га камайиб, 1897 йилдаги даражага тушиб қолди. Англиянинг жаҳон савдосидаги роли ҳам пасайди. Ташқи савдонинг ҳажми икки ҳисса камайди. Англияни анъанавий бозорлардан сиқиб чиқариш жараёни авж олди. Инқироз натижасида жуда кўп мамлакатлар касодга учраб, Англия маҳсулотларини рад этдилар. Бир вақтнинг ўзида хорижий рақиблар Англияни ҳатто унинг ички бозоридан ҳам сиқиб чиқаришга уриндилар. Европа ва АҚШда рўй берган молиявий инқироз, Марказий Европадаги банкларнинг касодга учраши Англия пулининг қадрсизланишига олиб келди ва унинг олтин билан таъминланишига барҳам берди.

Англия иқтисодиётининг энг заиф жойи ишсизлик бўлди. 1929-1933 йиллардаги инқироз ишсизликнинг Англия тарихида бўлмаган даражада ўсишига олиб келди. Расмий маълумотларга кўра, 1930 йилда барча ишчиларнинг 17% и ишсиз эди, 1931 йилда ишсизлик даражаси 23% га, 1932 йилда эса 25% га ўсди. 1932 йилда ҳар тўртинчи ишчи ишсиз эди. Иқтисодий инқирознинг бошланиши лейбористлар партиясининг яна ҳукумат тепасига келиш вақтига тўғри келди. 1929 йил майидаги парламент сайловларида консерваторлар ҳукуматининг ички ва ташқи сиёсатидан норози бўлган ишчилар лейбористларга кўп овоз бердилар. 1929 йил июнида Р.Макдональд (1866-1937 йй) бошчилигидаги лейбористларнинг иккинчи ҳукумати тузилди.

Р.Макдональд реалист сиёсатчи бўлиб, Англиянинг собиқ буюклигини қайтаришни хомхаёл деб ҳисобларди. Бироқ у Англияни бостириб келаётган ҳалокатдан қутқаришга ва мамлакатнинг жаҳондаги мавқеини энг аввало муваффақиятли дипломатик комбинациялар уюштириш ҳамда Миллатлар Лигасидан фойдаланиш йўли билан сақлаб қолишга уринди.

Бироқ Р.Макдональд бошчилигидаги иккинчи лейбористлар ҳукумати қийин аҳволда қолди. Бир томондан, иш бериш ва яшаш шароитларини яхшилашни талаб қилган мамлакат аҳолисига берилган ваъдаларни бажариш, иккинчи томондан эса, давлат ижроия ҳокимияти вазибаларини бажариш ва мамлакатни босиб келаётган иқтисодий

инқироздан сақлаб қолиш лозим эди. Лейбористлар ўз мажбуриятларини қисман бажардилар. Кўмир конларида 7 соатлик иш куни жорий этилди. 1930 йилда ишсизлик бўйича суғурта тўғрисидаги янги қонун қабул қилинди, ишсизлик бўйича нафақалар олиш муддати 3 ойдан 12 ойгача узайтирилди. Ишсизликка қарши кураш бўйича махсус вазирлик ҳамда ишсизлар учун иш қидириш бўйича махсус қўмита ташкил қилинди. Бу чоралар ишсизларнинг аҳволини маълум даражада яхшилашга хизмат қилди.

Бироқ, умуман олганда, иккинчи лейбористлар ҳукумати инқироз оғирлигининг катта қисмини мамлакат меҳнаткашлари елкасига юклашга уринди. 1930 йил баҳорида Англияни яна синфий кураш тўғрисида ларзага солди. Бутун мамлакат ишсизларнинг ҳаракатида иштирок этди. 1930 йил мартдан апрелгача ишсизлар ва очларнинг оммавий юриши бўлиб ўтди ва у Лондонга Гайд-паркдаги улкан намойиш билан якунланди. Англияда вазият кундан-кунга кескинлашиб борарди. Ишлаб чиқаришда оммавий иш ташлашлар бошланди, тадбиркорлар бунга жавобан оммавий ишдан бўшатишлар билан жавоб бердилар. Фақат тўқимачилик саноатида 250 минг ишчи, темир йўллар, жунни қайта ишлаш саноатининг юз минглаб ишчилари ишдан бўшатилади.

Лейбористлар ҳукумати молиявий инқироздан қутулиш учун 1931 йилдан ижтимоий эҳтиёжларга оид харажатларни янада қисқартириш ва эгри солиқларни оширишни мўлжаллади. Бу эса лейбористлар партиясининг ўзида ҳам норозилик туғдирди, натижада партия инқироzi, ихтилоф ва ажралиш рўй берди. Лейбористларнинг иккинчи ҳукумати 1931 йил августида истеъфо берди. Англия ҳукмрон доиралари йирик сиёсий найрангларни амалга оширишга аҳд қилдилар. 1931 йил августида Р.Макдональд ҳукумати истеъфога чиқди, бироқ эртаси куниёқ қирол Георг У (1865-1936, 1910-1936 йилларда ҳукмронлик қилган) унга ҳамкорлик асосида консерваторлар иштирокида янги ҳукумат ташкил қилиш вазифасини топширди. Ҳукуматдаги кўпчилик ўрин консерваторларга тегишли эди, бироқ Бош вазир курсида Макдональд қолдирилди. Бу янги сиёсий хийла-найранг бўлиб, унда лейбористлар раҳбарлик, консерваторлар эса ҳукмронлик қилардилар.

Янги ҳукумат меҳнаткашларнинг ижтимоий имтиёзларига қарши ёппасига ҳужум бошлади. Ишсизлик бўйича нафақа 10% га пасайтирилди. Ўнг лейбористлар, консерваторлар ва либераллар билан бирлашиб, Макдональд бошчилигидаги Реакцион “миллий ҳукумат” 1935 йил ёзигача ҳокимият тепасида турди.

Миллий коалиция ҳукумати Британия иқтисодиётини оёққа турғизиш бўйича қизгин ишга киришди. 1931-1932 йилларда парламент Англияга олиб кирилувчи барча турдаги маҳсулотларга нархининг камида 10% миқдорида божхона солиғи белгилади. Англия тарихда биринчи марта эркин савдо тамойилларига қарши бориб, миллий иқтисодиётни химоя қилиш (протекционизм) йўлини тутди.

Англия “Миллий ҳукумати” ташқи сиёсатида АҚШ ва Франция ҳукуматлари билан биргаликда Япониянинг Маньчжурияни босиб олишига,

Германияда ҳокимиятнинг гитлерчилар қўлига ўтишига, уруш ўчоқлари ва тугунларининг пайдо бўлишига, уруш оловининг кучайиб боришига йўл қўйди ва фашист агрессорларни рағбатлантирди. 1933 йилда Англия, Франция, Германия ва Италия ўртасида “Тўртлар аҳдномаси” тузилди ва фашист агрессорлар билан тил бириктирилди.

Инглиз мустамлакачилари ўз мустамлакаларини, айниқса, Ҳиндистонни тобора кўпроқ талашга зўр эътибор бериб келдилар. Улар Ҳиндистонга чиқариладиган инглиз саноат товарларининг нархини пасайтирмасликка, Ҳиндистон қишлоқ хўжалик маҳсулотларини арзон баҳода олиб туришга интилдилар (1929-1923 йилларда инглиз саноат товарларининг нархи фақат 20-25% пасайган бўлса, Ҳиндистон озиқ-овқат маҳсулотларининг 2-3 баравар пасайиб кетди). Инқироз йилларида Англия капиталининг Ҳиндистонга чиқарилиши 3 марта кўпайди, оғир шартлар билан заёмлар берилди. Ҳинд аҳолиси ҳаддан ташқари таланиб, Англияга кўплаб олтинлар келтирилди. Шу билан бирга Англия Ҳиндистон миллий кучларининг жипслашувига йўл қўймаслик мақсадида ҳамда қонли террор ва жазо-таъқиб сиёсатини кучайтирди. Унга кўра Германияга Англия ҳарбий-денгиз флотининг 1/3 га тенг ҳарбий-денгиз флоти тузишга рухсат этилди. Бундай флотни тузиб Германия бутун Болтиқ денгизда хўжайинга айланарди. Англия-Германия битими Версаль битимини бузарди, бироқ бузғунчи бу сафар Англия бўлиб, у Германиянинг бундай бузғунчиликларига қарши норозилик билдиришга маънавий ҳуқуқни йўқотарди. Фашистлар томонидан Рейн ҳудудининг босиб олинишини Англия жим туриб кузатди. Бу Германияга қилинган тажовузни давом эттириш ҳақида қилинган таклифдан бошқа нарса эмасди. Англия Испания республикаси тақдирида ҳам салбий роль ўйнади. 1936 йил августида Лондонда Англия ҳукуматининг ташаббуси билан Европа мамлакатлари Испанияга қурол-яроғ (шу жумладан самолётлар)ни экспорт ва транзит қилишни тақиқловчи Испания ишларига аралашмаслик тўғрисидаги битимни имзоладилар. Бу тақиқнинг бажарилишини кузатиш ва назорат қилиш учун инглиз лорд Плимут раҳбарлигида Аралашмаслик қўмитаси тузилди. Бу қўмита фашист давлатларига Испания республикасини йўқ қилишга кўмаклашди. У Испанияда республика учун курашаётган республикачи ва демократлар учун қурол-яроғ ва ҳатто озиқ-овқат келтирилишининг йўлини тўсди ва фашист исёнчиларини таъминлаш учун барча йўллارни очиб берди. Полиция ва қўшинлар билан тўқнашувлар бўлиб, уларда юзлаб намоёнчилар ўлдирилди. Мамлакатда қасаба уюшмалари ҳаракати фаолларининг иши бўйича жараён ўтказилди. Уларга жуда оғир жазолар белгиланди - айримлари умрбод қаторга ишларига, бошқалар эса 12 йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Шундай қилиб Англия ҳукумати ўз мустамлакаларини тарк этиш нияти йўқлигини билдирди.

Англия ҳукмрон доиралари доминионлардаги аҳолига нисбатан бир қанча ён беришларга мажбур бўлди. 1931 йилда Англия парламенти унинг бирор-бир қонуни доминионларга уларнинг расмий розилигисиз тадбиқ этилмаслигини кўзда тутувчи ҳужжатни қабул қилди. Доминионлар қабул

қилган қарорлар энди. Англия парламенти томонидан тасдиқланмасди. Англия парламентининг бу хужжати *Вестминистр низоми* номини олди. У Англия парламентининг мустамлака ва доминионларда қабул қилинган қонунларни бекор қилиш ҳуқуқига барҳам берди. Вестминистр низоми доминионларнинг мустақиллигини жиловловчи сўнгги ҳуқуқий чекловларни йўқ қилди (Канада, Янги Зеландия, Австралия). Шу билан бирга, Британия ҳукумати мустамлака ва доминионларнинг Англияга қарамлигини мустаҳкамлашга уринди. Улар Англиянинг саноат устахонаси бўлиб қолишлари лозим эди.

4. Иккинчи жаҳон уруши арафасида Англия.

Иқтисодий ва сиёсий соҳаларда кўрилган тадбирлар ҳамда саноатнинг ривожлантирилиши натижасида 1934 йилдан бошлаб умуман Англия саноат ишлаб чиқариши бир мунча ўсди ва 1929 йилдаги даражага етиб ундан бир оз ошди. Бу эса авиация химия ва бошқа бир қатор саноат тармоқларининг юксалиши ҳисобига бўлди. Ташқи савдо айланмаси кўпайди. Лекин мамлакат илгариги вақтлардагидек, янги иқтисодий юксалиш даврига киролмади. Уруш хавфига қарши, тинчлик учун бўлган умумдемократик ҳаракат сезиларли даражада ривожлана борди. 1935 йилда “тинчлик плебисцити” ўтказилди. Овоз беришда 11,5 миллион киши қатнашди. Плебисцит иштирокчиларининг мутлоқ кўпчилиги коллектив хавфсизлик учун, қуролсизланиш ва агрессив давлатларга қарши таъсирли санкция қўлланиш учун овоз берди. Ҳукмрон доиралар плебисцит натижаларини ҳисобга олиб, ҳукумат таркибини қайтадан туздилар.

“Миллий ҳукумат”нинг бош вази Макдональд 1935 йил июнида истеъфо берди ва консерваторлар лидери Болдуин бош вази қилиб тайинланди. 1935 йил ноябрида навбатдаги парламент сайловида Болдуин бошлиқ консерваторлар халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш, коллектив хавфсизлик сиёсатини юритиш каби ваъдалар бериш йўли билан ғалаба қилдилар. Консерваторлар кенг жамоатчилик олдида ўз позицияларини мустаҳкамлаш учун 1937 йилга қадар миллий лейбористлар ва миллий либераллар билан бир блокда бўлдилар ва Болдуин бошчилигида иккинчи консерватив “Миллий ҳукумат” туздилар. 1937-1940 йилларда Невил Чемберлен ушбу консерватив ҳукумат тепасида турдилар.

Болдуин ва Чемберлен бошлиқ консерватив ҳукуматлари ташқи сиёсатда лейбористлар партиясининг қўллаб-қувватлаши билан Англия-Германия, Англия-Япония зиддиятларини СССР ҳисобига бартараф қилишга интилди. Болтиқ денгизиде Германиянинг позициясини кучайтириш мақсадида 1935 йил 18 июнда Англия Германия билан денгиз битимини тузди.

Англия АҚШ ва Франция билан биргаликда “аралашмаслик” сиёсати ниқоби остида иш кўриб, фашист давлатларнинг агрессиясини рағбатлантирди, 1935-1936 йилларда Италиянинг Хабашистонга қарши, 1936-1939 йилларда Германия ва Италиянинг Испанияга қарши интервенция қилишларига ва 1937 йилда Япониянинг Узоқ Шарқда Хитойга қарши уруш

очиши учун кенг имконият берди. Англия, АҚШ ва Франция ғарбда (мавжуд ҳолатни) сақлаб қолиш. фашизм агрессиясини Шарққа-СССРга қарши қаратиш учун зўр бериб уриндилар. 1937 йил ноябрида Англия ҳукумати лорд Ралифаксни Германияга юбориб, СССРга қарши Англия, Германия Италия ва Франциядан иборат иттифоқ тузишни Гитлерга таклиф қилди. Шу билан бирга Гитлерга Германиянинг Данцигни, Австрия ва Чехословакияни босиб олишга Англиянинг рози эканлигини билдирди. Англиянинг розилиги билан Германия 1938 йил 12 мартада Австрияни босиб олди.

Н.Чемберлен фашист агрессор давлатлари билан жуда яқинлашиш натижасида консерваторлар партиясида ва ҳукуматда оппозиция вужудга келди. Оппозиция ташқи сиёсатда фашист агрессорларига қарши, мамлакатнинг мудофаа қобилятини ошириш, эҳтиёж чоралари кўришни талаб қилди. Оппозиция ташқи сиёсат масалалари муносабатлари билан вужудга келган эди. СССРга қарши кураш масаласида эса уларнинг ҳаммаси бир маслакда эди. Оппозиция муносабати билан ҳукумат таркибида ўзгаришлар бўлиб турди. (1937 йил майида бош министр Болдуин ўрнига Чемберленнинг келиши, 1938 йил февралда ташқи ишлар министри Иден ўрнига Ралифакснинг келиши ва ҳоказо).

Уч йил давомида Н.Чемберлен Гитлерни кўп сонли ён беришлар йўли билан “тинчлантириш” сиёсатининг ташаббускори ва ижрочиси бўлди. Н.Чемберленнинг сиёсий мақсади тўрт давлат-Англия, Германия, Италия ва Франция ўртасида битим тузишдан иборат эди. Унинг фикрича, бундай битим Европанинг қолган қисмига ҳукмини ўтказувчи иттифоқнинг тузилишига олиб келарди. Шу сабабли Н.Чемберлен ҳукуматининг ташқи сиёсати Германия билан муроса йўлларини излашдан иборат бўлди. Н.Чемберлен шармандали Мюнхен келишувининг бош муаллифларидан бири эди. Гитлер ўзининг Чехословакияни тўлиқ йўқ қилиш режаларини яширмас ва бу билан Судет вилояти фақат бошланиши эканини уқтирар эди. Н.Чемберлен бунга қаршилиқ билдирмади ва Чехословакия ҳукуматидан Гитлернинг Судет вилоятини бериш тўғрисидаги талабини қондиришни талаб қилди.

Англия ҳукумати, Чехословакия ҳукумати билан немис фашистлари ўртасида воситачилиқ қилиш учун махсус миссияни Ренсименни Прагага юборди. Чемберленнинг ўзи эса икки марта (1938 йил 15 ва 22 сентябрда) Германияда Гитлер ҳузурида бўлди.

1938 йил 29-30 сентябрда Германиянинг Мюнхен шаҳрида АҚШнинг кўллаб-қувватлаши билан тўрт давлат-Германия, Англия, Италия ва Франция ҳукуматлари раҳбарларининг кенгаши бўлиб, шармандали битим тузилди. Мюнхен битими Чехословакия халқига нисбатан ўта кетган хоинлик ва катта жиноят эди.

Кўп ўтмай Англия ҳукумати Германия Шарқда Совет Иттифоқига қарши эмас, /арбда Англия ва Францияга қарши уруш бошлаши мумкинлиги тўғрисидаги маълумотни қўлга киритди. Бу маълумот 1937 йилдаёқ Гитлернинг /арбда уруш бошлаш, аввал Версаль битими муаллифлари ва

йирик мустамлакалар эгаларини бир ёкли қилиб, сўнг Шарққа юз буриш ниятида эканидан далолат берарди. Шунинг учун Англия армиясини куроллантиришга харажатлар 1938 йилдагига нисбатан икки баравар оширилди. 1939 йил июнида харажатлар миқдори яна оширилди. 1939 йил 15 апрелда Англия тарихида биринчи марта тинч даврда умумий ҳарбий мажбурият жорий қилинди. 1938 йил охирига келиб Англия авиацияси сон жихатидан ўси ва сифат жихатидан Германия авиациясидан устун янги самолётлар билан таъминланди.

1939 йил мартада Н.Чемберлен Польшага ҳарбий кафолатлар берилишини маълум қилди. Худди шундай кафолатни Польшага Франция ҳам берди. Бу Германия Польшага хужум қилган тақдирда Англия ва Франция унга барча, шу жумладан, ҳарбий воситалар билан ҳам ёрдам кўрсатишини англатарди. Шундай кафолатлар Греция ва Руминияга ҳам берилди. Бироқ, бу “кафолат”ларга жуда кам одам ишонарди. Н.Чемберлен хануз Германия билан дунёни бўлиб олиш ва Совет Иттифоқиға қарши салиб юриши уюштириш тўғрисида яхшиликча келишиш мумкинлигига ишонарди.

1939 йил мартада Гитлер Германияси Чехословакиянинг ҳамма қисмини босиб олгандан кейин Чемберлен ҳукумати ташқи сиёсат ва ҳарбий соҳаларда баъзи тадбирларни кўришга (бир қанча мамлакатларнинг иттифоқчиси бўлишга тайёр эканлигини билдиришга, ҳарбий харажатларни оширишга, мажбурий ҳарбий таълимни жорий қилишга) мажбур бўлди.

1939 йил баҳорида Совет ҳукумати коллектив хавфсизлик системаси тузишни ҳамда бу ҳақда музокаралар бошлашни Англия ва Франция ҳукуматларига таклиф қилди. Мазкур ҳукуматлар бу таклифнинг халқаро таъсир кучини ва фашизмга ён бериш сиёсатидан меҳнаткашлар оммасининг норозилиги кучайиб бораётганлигини ҳисобга олишга мажбур бўлдилар. Олдин (март- июлда) дипломатик йўл билан сиёсий музокаралар сўнгра (августда) Москвада ҳарбий музокаралар бўлиб ўтди. Айни бир вақтда Англия ва Франциянинг иғвоси натижасида Польшанинг ўша пайтдаги реакцион ҳукумати СССР билан ҳеч қандай битим тузмаслигини ва фашист агрессиясига қарши курашда совет кўшинларининг бошқа мамлакатларга ёрдам қилиши учун Польша худудларидан ўтказмаслигини билдирди. Музокаралар натижасиз тугади. Шундан сўнг 1939 йил августда Германиянинг таклифига мувофиқ Совет Иттифоқи Германия билан хужум қилишмаслик тўғрисида шартнома тузди.

Кескинлашиб бораётган халқаро аҳвол Англия, Франция ва АҚШ ҳукмрон доиралари умид қилганидек ривожланмади. 1939 йил 1 сентябрда Фашистлар Германияси Польшага хужум қилди. Шундан кейин Англия ва Франция ҳукуматлари халқ оммаси олдида узил-кесил шарманда бўлмаслик учун ва Германия дунёни қайтадан таъсир доираларига бўлиш тўғрисида Англия билан келишмай, Европа ва жаҳонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш йўлиға бутунлай ўтиб кетганлиги учун 1939 йил 3 сентябрда Англия ва Франция, Германияға уруш эълон қилдилар.

А д а б и ё т л а р:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон-буюк келажак сари. Т. 1998 й.
2. Г.А.Хидоят, Х.Г.Гулямов. Всемирная история. Новейший период. Т. 1999г.
3. Ю.Д.Кузнецов, И.М.Навлицкая, М.Сырицин. История Японии. Изд. “Высшая школа” 1988 г.
4. Новейшая история стран Азии и Африки. Часть 1. Москва 1988 г.
5. Х.Т.Эйдус. Очерки новой и новейшей истории Японии. М. 1958 г.
6. Л.Н.Кутанов. Очерки новейшей истории Англии (1918-1966 гг.) М. 1968 г.